

Vincze Ferenc

A nemzeti kultúrán innen és túl: Kelet-Európa

TRANSZFERJELENSÉGEK ÉS TRANSZKULTURÁLIS SZÖVEGEK A KELET-EURÓPAI IRODALMAKBAN*

„A fordítás evidensé teszi azt a tényt, hogy a fogalmak szemantikai kontextusban gyökereznek, és hogy a fordítással járó szemantikai kontextus változása a jelentés új konstrukcióját jelenti.”¹

A mottóként választott Michel Espagne idézet arra világít rá, hogy a fordítással járó, a kontextust illető szemantikai változás a jelentés új konstrukcióit eredményezi. Amikor az utóbbi harminc év kelet-európai irodalmait a kulturális transzferjelenségek, a transzkulturalitás és a transznacionális nézőpontjából értelmezzük, akkor ez a megállapítás nem csupán a szó szerinti értelemben vett fordítás kapcsán vonható az elemzés terébe, hanem egyúttal az előbb említett teoretikus megközelítések kelet-európai irodalmakra való alkalmazhatóságát illetően is. Jelen tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy az elmúlt harminc év Kelet-Európát reprezentáló román, magyar és német irodalmak viszonylatában eddigi kutatásaim alapján áttekintő jelleggel – a referencialitás, a többnyelvűség és a komparatistikai tárgyalásmód kiemelt szempontjait hasznosítva – rámutassak a fentebbi fogalmak használatának mikéntjére, lehetséges funkcióira és nem utolsósorban az említett irodalmakról szóló tudományos diskurzus jelenségeire.

Az utóbbi, lassan több mint tíz évben a transznacionalizmus és a transzkulturalitás fogalmai jelentős szerepre tettek szert a magyar irodalom- és kultúratudományban. Ennek ívét a *Helikon* folyóirat 2015/2-es tematikus számától és Jablonczay Tímea ott szereplő írásától² kezdődően a *Transzkulturalizmus és bilingvizmus* könyvsorozat³ kötetein át egészen Németh Zoltán 2023-ban megjelent kötetéig⁴ lehet meghúzni,

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 Michel Espagne, *La notion de transfert culturel*, *Revue Sciences/Lettres* 2013/1., 7. [A szakirodalmi szövegrészletek fordításai – ha másképp nem jelölöm őket – saját fordítások.]

2 Jablonczay Tímea, *Transznacionalizmus a gyakorlatban. Migrációs praxisok a könyvek, az írásmódok, a műfajok és a fordítási stratégiák geográfiájában*, *Helikon* 2015/2., 137–156.

3 *Transzkulturalizmus és bilingvizmus az irodalomban*, szerk. Németh Zoltán – Magdalena Roguska-Németh, Közép-Európai Tanulmányok Kara, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra, 2018; *Transzkulturalizmus és bilingvizmus a közép-európai irodalomban*, szerk. Németh Zoltán – Magdalena Roguska-Németh, Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra, 2018; *Transzkulturalizmus és bilingvizmus*, szerk. Hegedűs Orsolya – Németh Zoltán – N. Tóth Anikó – Petres Csizmadia Gabriella, Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra, 2019; *Transzkulturalizmus és bilingvizmus 4.*, szerk. Németh Zoltán – Magdalena Roguska-Németh, Bázis – Magyar Irodalmi és Művészeti Egyesület Szlovákiában, Nyitra, 2022.

4 Németh Zoltán, *Transzkulturalizmus: elmélet és gyakorlat*, MTA–SZMAT, Budapest, 2023.

természetesen nem kifelejtve a *Korunk*⁵ és a *World Literature Studies*⁶ folyóiratok szintén hasonló tematika köré rendezett számait, melyek immár a diskurzus aktuális eredményeit összegzik és mintegy megerősítik e kutatási irány beérkezését. Magdalena Roguska-Németh *A transzkulturalizmus fogalmának értelmezése a magyar irodalomtudományi diskurzusban* című tanulmányában többek között rámutat arra is, hogy „a transzkulturalizmus kifejezést a szóban forgó kötetek szerkesztői felváltva használják egy másik, a transzkulturalizmussal egybeeső, de nem szinonim fogalommal, a transznacionalizmussal. Ugyanis »transznacionális és transzkulturális irodalomelméletről« vagy »transznacionális és transzkulturális perspektíváról« írnak, elsősorban a Jablonczay Tímea által a *Helikon* 2015-ös tematikus számában megfogalmazott gondolatokra és megállapításokra hivatkozva”.⁷ Noha itt a szerző elsősorban a fentebb említett, a nyitrai konferenciákhoz kapcsolódó könyvsorozatról állapítja ezt meg, később megjegyzi azt is, hogy a „transzkulturalizmus és a transznacionalizmus kifejezések felcserélhető használata [...] szinte általánosnak tűnik a magyar nyelvű irodalmi diskurzusban.”⁸ Éppen a fogalmak jelentésének változékonyságát, használatainak eltérő és felcserélhető voltát kísérli meg kötetében Németh Zoltán elkerülni, mikor kijelenti, a „transzkulturalizmus és a transznacionalizmus által vizsgált területek hasonlóak, de felfogásom szerint a transzkulturalizmus jóval tágabb jelentést takar. A transzkulturális művek egyik alapvető kérdése a két kultúra közötti viszony, a határátlépések és fordítási stratégiák, az a mód, hogyan szólítja meg egymást, milyen retorikai eszközöket használ az egymással való találkozáskor az egyik és másik kultúra – s innét nézve újraolvashatók a korábbi évszázadok szövegei is.”⁹ Jól látható, Németh felfogásában a transzkulturalizmus kerül az ernyőfogalom pozíciójába, míg a transznacionalizmus egy szűkebben vett vizsgálati területet vagy szempontrendszert fed le. Mint a kötet első nagy fejezetében – elsősorban Wolfgang Welschre hivatkozva jelzi – egy „[o]lyan kulturális állapot jött létre napjainkra, amely a kevertség, mixeltség, a permeáció (áthatolási képesség), a hibriditás, valamint a kultúrák külső hálózatos összekapcsoltsága okán túlmutat a nemzeti kultúrák határain.”¹⁰ Ha a Németh-féle meghatározás(ok) jelentéseit számba vesszük, tovább bővíthetjük a transzkulturalizmus vonzáskörébe tartozó jelenségek és felfogások halmazát, azonban itt érdemes megállnunk, és rögzítenünk azt a ténytet, hogy jelen szöveg a transzkulturalitást alapvetően a vizsgált szöveg vagy műalkotás jelzőjeként érti, mégpedig abban az értelemben, hogy az a kultúrák közötti kapcsolódások valamifajta viszonyát mutatja föl. Azért is fontos kiemelni ezt, mivel jelen tanulmány alapvetően arra kíván rámutatni, hogy a kelet-európai régiót tematizáló szövegek sok esetben kevésbé reprezentálják a kulturális hibridizációt. Inkább az ezeket vizsgáló értelmezési szempontnak a nemzeti nyelveken és kultúrákon felülemelkedő és átnyúló – így értem a transznacionálist – összehasonlító módszertana teszi lehetővé

5 Az irodalom transznacionális hálózatai tematika, *Korunk* 2022/11., 3–95.

6 *Transculturalism and narratives of literary history in East-Central-Europe*, szerk. Görözdí Judit – Németh Zoltán – Roguska-Németh Magdalena, *World Literature Studies* 2022/3.

7 Magdalena Roguska-Németh, *A transzkulturalizmus fogalmának értelmezése a magyar irodalomtudományi diskurzusban*, Partitúra 2023/1., 5–6.

8 Uo.

9 Németh, *I. m.*, 68.

10 Uo., 9.

olyan poétikai vagy tematikai hasonlóságok felfedezését, melyek nem egy nemzeti irodalom sajátjaként érthetőek vagy beazonosíthatóak. Arra, hogy ez a komparatív módszer milyen felismeréseket tesz lehetővé, és hogy ezek a tapasztalatok mennyiben alakítják a transzkulturális/transzkulturalitás kelet-európai irodalmakra vagy a Kelet-Európa-reprezentációkra való vonatkozathatóságát, még visszatérek.

Referencialitás

Az elmúlt harminc év magyar, román és német – elsősorban a kelet-európai régiót tematizáló – szövegeit vizsgálva megállapítható, hogy a referencialitás kérdésköre [többek között tematikusan] visszatérően felbukkan bennük. A kétezres évek elejétől kezdődően számos olyan prózaszöveg jelenik meg, mely szóba hozza a nyolcvanas évek végének, kilencvenes évek legelejének társadalmi és politikai szempontból legfontosabb regionális változását, mégpedig a keleti blokk országainak függetlenedését a Szovjetuniótól. A fordulat szövegbe íródására és így a referencialitás textuális jelenlétének felerősödésére számos tanulmány szerző rámutat, Németh Zoltán már 2012-es kötetében javaslatot tesz ennek a jelenségnek a kategorizálására, amikor a posztmodern hármasságának meghatározásakor bevezeti az antropológiai posztmodern fogalmát, mely így részben szemben áll az általa areferenciálisnak tekinthető posztmodernnel. Az előbbi – mint fogalmaz – „a hatalom kérdésköre izgatja, a »másik«, illetve a másság természetes, a marginális nézőpontok megjelenítése, felszínre hozása, a politikai természetű kérdésfelvetések, a mainstream-ellenes attitűd. Mindez a fikció és a referencialitás határán, mindkét elem felhasználásával történik, de rendkívül erős a szövegek konkrét, világba nyúló, tranzitív irányultsága.”¹¹ A fikció és a referencialitás játéka hozásának tapasztalatára mutat rá Bánai Éva is, amikor a fentebb említett politikai és társadalmi fordulat tendenciaszerű megjelenését problematizálja kötetében.¹² A referencialitás – és a tárgyalt irodalmak tekintetében kiemelten a romániai forradalom eseménye mint fordulat – nem csupán a magyar, hanem a román és a német irodalom szövegeiben is visszatérően megjelenik, ennek előzményei és közvetlen következményei is kiemelt témává válnak.¹³

Éppen ez utóbbiak szervezik azokat a tematikus és ebből kibomlóan gyakorta poétikus csomópontokat, melyek aztán ezen időszak kultúrától és nyelvtől – ennyiben az egyes irodalmaktól is – független jellemzőiként tarthatók számon. Amikor Szirák Péter *Ki említ megérkezést?* című, elsősorban a két világháború közötti magyar utazási irodalmat tárgyaló kötetének legvégén megemlíti, hogy a 20. század második fele „enyhén szólva sem kedvezett az utazási irodalomnak, mint a hiteles tanúságtevés műfajának”,¹⁴ és mintegy a további kutatások lehetséges irányait kijelölendő megjegyzi,

11 Németh Zoltán, *A posztmodern magyar irodalom hármasságja*, Kalligram, Pozsony, 2012, 35.

12 Bánai Éva, *Átmenet és narratívák. A fordulat elbeszélhetősége = Uő, Fordulat-próza.*

13 Erről bővebben: Vincze Ferenc, *A referencialitás és fikcionalizálás transznacionális tapasztalata = Régi tények – új értelmezések. Magyar–román–német transzkulturális jelenségek a Kárpát-medencében / Realităţi vechi – interpretări noi. Fenomene transculturale maghiaro-româno-germane în Bazinul Carpatic*, szerk. Nagy Levente – Florin-Ionel Oprescu – Vincze Ferenc, Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, Budapest, 2023, 249–284.

14 Szirák Péter, *Ki említ megérkezést? A régi és a két világháború közötti magyar irodalmi útírajról*, Ráció, Budapest, 2016, 125.

hogy az „utazási irodalom újabb fellendülése éppen annak a szerzőnek, Esterházy Péternek az érdeme, aki a *Hahn-Hahn grófnő pillantásában* a műfaj Kosztolányinál kidolgozott mintázataihoz nyúlt vissza”,¹⁵ egy izgalmas, szintén a fordulathoz kapcsolódó jelenségre mutat rá. Mégpedig arra, hogy az utazási irodalom 1990 utáni fellendülése, újabb ide sorolható kötetek megjelenése alapvetően már a megjelenés tényével is beleírja az irodalom újabb történetébe az említett fordulatot.

Mindez az utazási irodalom mellett azonban más regényműfajok és tematikák kapcsán is regisztrálható, többek között a börtönregények és börtönszövegek is a referencialitás felerősödésének és a diktatórikus rendszerben elszenvedett tapasztalatok megírásaként említhetők,¹⁶ itt Bodor Ádám, Lucian Dan Teodorovici vagy Eginald Schlattner műveit hozhatjuk példaként. És amint ezek a szövegek is regisztrálják a megjelenés tényével az erről való beszédet mint lehetőséget, tehát a korábbi diktatúrák megszűnését, úgy többek között az 1950-es évek deportálásait tematizáló szövegek is – mint például Schiff Júlia *Bogáncsos tája*, Herta Müller *Lélegzethintája* vagy Visky András *Kitelepítése* – egy olyan történelmi eseményt állítanak a fókuszba, melynek eddig szépirodalmi recepciója szinte egyáltalán nem létezett. A börtönszövegek esetén a kettős történetvezetés kompozíciós logikája nem csupán a múlt és jelen szembesítésének mintáját követve interpretálható – a börtönben tapasztalt ellenőrzés és megfigyelés különböző praxisai ráíródnak a jelen, tehát a hétköznapok gyakorlataira, és meg is határozzák azokat.¹⁷ Ehhez hasonlóan fedezhetőek fel azonoságok a poétikai megalkotottság terén a deportálást problematizáló regények esetén, melyek amellett, hogy a töredezettség poétikai eljárásaival építkeznek, a transzcendenciához való viszony motivikus és szerkezetet érintő reprezentációinak mintázataiként is olvashatóvá válnak.

A Szirák Péter által vizsgált utazási irodalom (és ennek változatos műfajai) mellett az utazás különféle módozatai szintén az utóbbi harminc év román, magyar és német irodalmának jól beazonosítható jelenségeiként tarthatók számon. Azonban az utazási irodalom referenciavonatkozásaitól eltérően a tematikus keretet itt nem csupán a turisztikai utazásnak a keleti blokk megszűnése utáni felélénkülése jelenti, de egyre fontosabbá válik az emigráció, a kivándorlás és nem utolsósorban a(z) ideiglenes) visszatérés. A román irodalomban már a kilencvenes évektől kezdődően jelen van az emigráció témája, és ezzel szoros összefüggésben a Kelet-Európa- és Románia-kép irodalmi konstrukcióinak változásai. Példaként említhetjük a Franciaországba emigrált szerzők közül Dumitru Țepeneagot és Matei Vișniecet, akiknek munkásságát jelentős mértékben meghatározta és meghatározza a francia irodalom és kultúra kontextusa is, hiszen műveik egy részét emigrálásuk után franciául írják. Țepeneag *Hotel Europa* [1996] című regénye és Vișniec *Trilogia balcanică* [2016] címet viselő gyűjteményes drámakötete az Európából vagy Párizsból látható Romániát jeleníti meg. Țepeneag eklektikus, töredezett és számos autobiografikus elemet tartalmazó regényét az Európa- és Románia-képeket vizsgáló Miruna Bacali a különböző – kintről és bentről is megszólaló – nézőpontok ütköztetésében látja megragadhatónak.¹⁸ Ezek a nézőpontok

15 Uo.

16 Vö. Vincze Ferenc, *Börtönnarratívák Kelet-Európában*, *Hungarológiai Közlemények* 2020/4., 54–73.

17 Vö. Uo., 65.

18 Miruna Bacali, *Europaentwürfe. Positionierungen der rumänischen Literatur nach 1989*, transcript, Bielefeld, 2021, 87–116.

egyszerre problematizálják Európa töredezett, hierarchizált képét, másrészt Románia ehhez viszonyított, gyakran ironikusan ábrázolt kulturális és nemzeti terét. Hasonló töredezettséget és megosztottságot regisztrál Bacali Vişniec drámáit elemezve is, melyek egyszerre tematizálják Románia és Európa viszonyát, de ezzel egyidejűleg a különböző balkáni népek, népcsoportok nacionalizmusát vagy éppen a bevándorlás aktuális kérdéseit is előtérbe állítják. Míg a *Hotel Europa* kapcsán Bacali arra a következtetésre jut, hogy a regény Európa-képét alapvetően a dinamizmus, az állandó változás határozza meg, és így egy tranzitív képe körvonalazódik,¹⁹ addig Vişniec drámáit elemezve tovább erősödik a tranzitív ábrázolása, továbbá az Európa-kép még árnyaltabbá válik, mivel a különböző bevándorlók kultúrájának köszönhetően egy még heterogénebb tér képe válik megragadhatóvá.²⁰

Az emigráció, kivándorlás szépirodalmi reprezentációi tovább gyarapodnak a kétezres és azt követő évtizedben, és ez a tematika kiegészül ekkor már az elhagyott szülőföldre való visszatérés megjelenítéseivel – sok esetben a visszatérésnarratívák jelentik azt a keretet, melyben a korábbi kitelepülés vagy kivándorlás immár a múlt ábrázolásaként felelevenítődik. Amennyiben a vizsgálódások a Kelet-Európa-képekre fókuszálnak a magyar, a román és a német irodalom tekintetében, úgy megállapítható, mindegyik irodalmi közegben jelen vannak a fentebbi témák, viszont az is láthatóvá válik, hogy a különböző irodalmakban eltérő térkonstrukciók jönnek létre. A német irodalomban erőteljes módon és számos viszonylatban kerül előtérbe az emigráció, Kelet-Európára vonatkozóan viszont látványosan a német nyelvű (legyen az Svájc, Ausztria vagy Németország) társadalmi közeg jelöli a centrumot, így az emigráció célját és Kelet-Európa (legyen Magyarország, Románia vagy Szerbia) a perifériát, melyet a hajdani kiindulópontként azonosíthatunk. Mindez részben magyar és román irodalmi vonatkozásban is megfigyelhető, hiszen számos olyan kötetet lehet említeni, melyek a szerzői életrajz ismerete vagy az arra való reflexió nélkül is felvetik a nyelvváltás és a nyelvi integráció kérdéskörét. Például Melinda Nadj Abonji és Cătălin Dorian Florescu szövegei németül születnek, viszont a regényeik visszatérően és folyamatosan problematizálják az anyanyelv és az emigráció célországának nyelve közötti feszültséget, ezen keresztül pedig számos esetben a kulturális különbségeket, vagy éppen az átalakulóban lévő kulturális identitásokat. Míg azonban a *Gálambok röppennek fel* és a *Der kurze Weg nach Hause* című regények az emigráns lét svájci tapasztalatait és a visszatérések kihívásait problematizálják, addig magyar viszonylatban a visszatérések egy másfajta centrum–periféria viszonyt körvonalaznak, itt sokkal inkább egy Kelet-Európán belüli oda-vissza utazás kerül előtérbe. Ezen belül Magyarország jelenti a centrumot, míg Románia magyar lakta régiói a perifériát. Itt említhetjük például Tompa Andrea *Haza* vagy Papp Sándor Zsigmond *Gyűlölet* című regényeit, melyeknek szintén a visszatérésnarratíva jelenti a keretét (hasonlóképp, mint a már említett Nadj Abonji és Florescu műveiben, vagy Richard Wagner *Ingóságaim* című regényében),²¹ a magyar szövegek itt elsősorban a magyar nyelvterületen belüli migrációval foglalkoznak.

19 Uo., 99.

20 Uo., 107–109.

21 Erről részletesen lásd: Vincze Ferenc, *Kelet-európai visszatérés-narratívák*, Irodalmi Szemle 2023/5., 59–85.

Az utóbbi harminc év viszonylatában a román, a magyar és a német irodalmak Kelet-Európa-képeit és -reprezentációit vizsgálva, jól megragadhatóvá válik a referencialitás felértékelődése, mely a vonatkozó regények metszéspontjait illetően a 1989-es forradalom elbeszélhetőségének kérdéseit is megjelenítik, továbbá a Nyugat-Európába történő (előbb illegális, majd legálissá váló) kivándorlás – gyakran határ- és határátlépő-szituációkat inszcenírozó – jeleneit is rögzítik. Ez utóbbi jelenségeket a német irodalomtudományos diskurzusban gyakorta a „Migrationsliteratur” és a „Migrantenliteratur” fogalmakkal határozzák meg: az első a migrációt tematizáló irodalmakat jelöli, míg a második a migrációs háttérű szerzők szövegeinek korpuszára vonatkozik.²² A fentebb említett szövegek alapvetően az első kategóriába sorolhatók, hiszen az értelmezésben nem vált szemponttá a szerzők migrációs háttere, azonban ezeket a fogalmi meghatározásokat érdemes kiegészíteni Németh Zoltán meglátásával, aki amellett, hogy megjegyzi, a magyar irodalomban nem igazán tarthatunk számon a fentebbi értelemben vett migrációs irodalmat, öt olyan kategóriát nevez meg, melyek segítségével mégis beszélhetünk erről a jelenségről: [1] „A faluból a városba települők migrációs tapasztalatai.” [2] „Az ún. határon túli magyar írók Magyarországra költözése.” [3] „Közép-európai vonatkozásai miatt szükséges megemlíteni az 1945 utáni óriási lakosságmozgásokat, áttelepítéseket, kitelepítéseket, deportálásokat, málenkij robotot.” [4] „A Magyarországról kitelepülő magyar származású, vagy magyar, vagy bilingvális, vagy magyarul már nem író alkotók, sok esetben mégis magyar, kelet-közép-európai élményanyaggal”. [5] „A betelepülő írók Közép-Európa fogalmának hasadtságába éppen a betelepülő irodalomnak a jelenléte, illetve hiánya íródik bele az eltérő társadalomépítés következtében.”²³ E kategóriák közül a fentebb említett magyar szövegek többsége a második ponthoz sorolható, hiszen gyakorta azon szerzők szövegeiben találkozhatunk a bevándorlás, kivándorlás tapasztalataival, akik ilyen háttérrel rendelkeznek. Mindez egyúttal arra a kérdésre is rámutat, hogy a biográfiai szerző háttere, jelenléte, szerepe ismételen felértékelődni látszik, és mintha a transzkulturalizmus elméleti keretében visszakerülne korábban már megszűnt pozíciójába. Ennek a kérdéskörnek a tárgyalása azonban egy másik tanulmány témája lehetne, így ezt itt csupán jelezni szeretném, többek között azért is, mivel éppen a migrációs tematikák keretében jelenik meg a kelet-európai irodalmak a referencialitáson kívüli másik közös jellemzője, mégpedig a többnyelvűség szerepének az előtérbe kerülése.

A többnyelvűség-reprezentációk mint transzkulturális szövegek

A fentebb említett műveket tekintve a hasonló tematikus keretek és poétikai megoldások mellett az értelmező felfigyelhet arra, hogy a többnyelvűség jelensége számos esetben válik e regények vagy prózakötetek lényeges jellemzőjévé. A német

22 Vö. „A migráns irodalommal ellentétben a migrációs irodalmat nem a szerző életrajza határozza meg, hanem a konkrét (egyedi) mű, amely a migrációt tematizálja. Lehetséges, hogy egy szerző [migrációs háttérrel vagy anélkül] csak egy művet ír migrációs irodalomként, és a többi műve nem látható el ezzel a címkével.” Heidi Rösch, *III. 2.8 Migrationsliteratur = Grundthemen der Literaturwissenschaft: Literaturdidaktik*, szerk. Christiane Lütge, De Gruyter, Berlin–Boston, 2019, 339.

23 Németh, *Transzkulturalizmus*, 21–22.

irodalom távlatából szemlélve a jelenséget megállapíthatjuk, hogy a többnyelvűség a huszadik század második felében és nem mellékesen az utóbbi harminc évben a posztkoloniális és a deportálást tematizáló szövegek mellett elsősorban a migrációs vagy migráns irodalom kapcsán került újfent előtérbe.²⁴ Ennek a tendenciának a transzkulturalizmus elméleti kerete felől főként a transzlingvális, bevándorló vagy kivándorló szerzők szövegei képezik az alapját:

Talán éppen a transzkulturalizmus fogalma látszik annak a legtágabb értelmezési keretnek, amely egyaránt magába foglalja a transznacionális irodalomtudományt, a transzkulturális irodalmat, illetve azokat az irodalmi, nyelvi, kulturális stb. áthelyeződési, határátlépési viszonyokat, amelyeket tárgyalni szeretnék. A bilingvális és nyelváltó szerzők, a külföldön élő vagy migráns alkotók, a hibrid identitással rendelkező írók és az olyan irodalmi művek sorolhatók ide, amelyek tematizálják a soknyelvűség, többkultúrújúság, kulturális keveredés és csere eseményeit. Sok esetben labilis helyzetű szerzőkről és szövegekről van szó, melyek pozíciója az ún. nemzeti irodalmak keretei között nem egyértelmű.²⁵

A magyar irodalom- és kultúratudományban alapvetően a fentebb idézett perspektíva honosodott meg, melynek része a szerzőre, alkotóra irányuló kérdésfeltevés is, amennyiben nem egyszerűen a többnyelvűség irodalmi reprezentációi állnak a fókuszban, hanem egyúttal maga a biográfiai szerző mint a mindenkori – az életrajzból feltérképezhető – társadalom szereplője és nem mellékesen egy vagy két [vagy akár több] irodalmi közeg része.

Ezzel szemben a német irodalomtudományos kérdésirány elsősorban – ha nem is kizárólag – a szövegre koncentrálna, ahogy az részben a már idézett Dembeck és Parr szerkesztette kézikönyvben tapasztalható, vagy amint az egyik alaplappal is érthető kötet, Werner Helmich *Ästhetik der Mehrsprachigkeit*²⁶ című munkája alapján megállapíthatjuk. Ennek elméleti felvezetőjében a szerző az értelmezés aspektusait megadva a következő kulcsfogalmakat jelöli ki az elemzésekhez: a többnyelvűség tipográfiai jelölése, lokalizálása a szövegen belül, ezek mennyisége, az idegen nyelv(ek) áthatolásának és keveredésének foka, a szereplők és elbeszélő beszédében való jelenléte, a megértetés segédeszközei [szó szerinti fordítás, lábjegyzetben való feloldás stb.], az egyes idegennyelvek konnotációi, a nyelvi közlések helyessége.²⁷ Mint Helmich megfogalmazza, a vizsgálat központjában azok az idegen nyelvi – tehát többnyelvűséget reprezentáló – szöveghelyek és jelenségek állnak, melyek

24 Vö. „A 20. század második feléből és jelenünkből származó irodalmi szövegek, amelyek a nyelváltás és a nyelvkeverés tekintetében jelenleg talán a legnagyobb érdeklődésre tartanak számot a kutatók körében, azok, amelyek a migrációhoz és/vagy a deportáláshoz, illetve a [poszt] koloniális kontextushoz köthetők.” Till Dembeck, *1. Sprachwechsel/Sprachmischung = Literatur und Mehrsprachigkeit. Ein Handbuch*, szerk. Till Dembeck – Rolf Parr, Narr Francke Attempto, Tübingen, 2020, 143.

25 Németh, *Transzkulturalizmus*, 8.

26 Werner Helmich, *Ästhetik der Mehrsprachigkeit. Zum Sprachwechsel in der neueren romanischen und deutschen Literatur*, Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 2016.

27 Uo., 30–32.

közvetlenül vagy ikonikusan megjelenítődnek, és mindazokat, melyek parafrazeálnak vagy átvitven jelölik a másik nyelvet [lásd a látens többnyelvűség²⁸ fogalmát Giulia Radaellinél, akinek a szövegére Dembeck is utal fentebb már idézett munkájában] kizárja az elemzéséből.²⁹

Mindebből nem is annyira a látens irodalmi többnyelvűség vizsgálatból való kizárása tűnik fontosnak, sokkal inkább a szempontrendszer alapján megállapítható szövegközpontúság megtartása, hiszen Helmich elemzési aspektusainak mindegyike a szövegre, annak megalkotottságára vonatkozik. Szintén a poétikai funkciók és megalkotottság kerül előtérbe a román irodalomtudományos diskurzusban, például David Morariu szövegében,³⁰ aki a 19. századi román regények francia vonatkozásait vizsgálva alapvetően a nyelvváltás és a nyelvkeverés szempontjait állítja előtérbe. Vagy szintén itt említhetjük Hanna Han szövegét, aki a besszarábiai és román irodalom összevetésén keresztül, elsősorban a többnyelvűség előtérbe állításával mutatja be, miként lesz felismerhető e régió irodalma a román irodalom rendszerén belül.³¹ Han többek között a *Multilingual Literature as World Literature*³² című kötetre utalva jegyzi meg, hogy az általa tárgyalt művek éppen a többnyelvűség kiemelésével – a román és a besszarábiai kultúra közötti különbségek reflektálásával – tették lehetővé ezen szövegek integrálását a román irodalom nemzeti rendszerébe.³³ Nem véletlen, hogy Han tanulmányában a Jane Hiddleston és Wen-chin Ouyang szerkesztette munkát említi, hiszen annak egyik lényeges alapvetése a szövegközeli értelmezés, és központi aspektusa a nyelvileg megkonstruált irodalmi szöveg, tágabban pedig maga az irodalmi rendszer, melyben ez keletkezik.³⁴ A szöveget is jegyző szerkesztő, Wen-chin Ouyang tanulmányának végén ismételten ráirányítja a figyelmet a szövegközeli olvasás jelentőségére, továbbá a komparatív olvasás lényegére, mint állítja, e két szempont érvényesítésével ragadhatjuk meg a többnyelvűség különböző nyelvekben és így irodalmakban lévő funkcióit és mutathatjuk meg e nyelvben megképződő jelenséget.³⁵

- 28 Vö. „A látens többnyelvűség valószínűleg az irodalmi többnyelvűség leggyakoribb formája. Egy szöveg mindig akkor látens többnyelvű, ha más nyelvek csak tudat alatt vannak jelen, és nem érzékelhetők közvetlenül; ezért első pillantásra a szöveg felszíne egynyelvűnek tűnik.” Giulia Radaelli, *Literarische Mehrsprachigkeit. Sprachwechsel bei Elias Canetti und Ingeborg Bachmann*, Akademie Verlag, Berlin, 2011, 61–62.
- 29 Vö. „Ezért csak azokat az idegen nyelvű elemeket tekintem kiemelendőnek, amelyek közvetlenül bemutatnak vagy ikonikusan reprodukálnak a szigorúan vett *showing*-módban, nem pedig azokat, amelyeket csak lefordítanak vagy parafrázálnak, és *inquit*-ként fogalmaznak meg [»franciául választott«, de nem franciául jelenítődik meg].” *Uo.*, 17.
- 30 David Morariu, *Despre code-switching în literaturile scrise în limbi periferice. Multilingvism și strategii discursive în romanul românesc din secolul al XIX-lea*, Revista Transilvania 2022/11-12., 21–34.
- 31 Hanna Han, *Multilingvismul și periferia: o analiză a romanului basarabean post-sovietic*, Revista Transilvania 2023/6., 74–80.
- 32 *Multilingual Literature as World Literature*, szerk. Jane Hiddleston – Wen-chin Ouyang, Bloomsbury Academic, New York, 2021.
- 33 Vö. „A Románia és Besszarábia közötti kulturális különbségek kiemelése volt az az Andreea Mironescu meghatározta módszer, amelyen keresztül a periférikus kultúra és irodalom a román irodalomba integrálódott, ami az egyik oka annak, hogy ezek a szerzők az eredendő többnyelvűségen keresztül az irodalommal való megismerkedés új módját javasolják, amely bevezeti őket a »román nemzeti irodalmi rendszerbe.«” Han, *l. m.*, 78.
- 34 *Multilingual Literature as World Literature*, 283.
- 35 Vö. „Az egyes szövegek szoros olvasása megmutatja, hogy ezeket hogyan állítják elő és fogyasztják a többnyelvűségben, miközben a többnyelvűség saját konfigurációját [konfigurációit]

A különböző – a német, a román és a magyar – irodalom- és kultúratudományos diskurzusok kérdésfelvetései azt is láthatóvá teszik, hogy a többnyelvűség irodalmi megjelenítései alapvetően a bevándorlás/kivándorlás tematikái kapcsán kerülnek előtérbe. A német irodalom esetén gyakorta a többnyelvűség vizsgálatát a szövegekben megjelenített, folyamatosan alakuló többnyelvű és többkultúrájú társadalmi jelenségek, nem utolsósorban ezek hibriditást is felmutató volta motiválták. A globalizálódó társadalmak szolgálta kihívások eredményezték voltaképpen a többnyelvűség egyre inkább interdiszciplinárisra váló kutatásait, melyek a nyelvtudományos megközelítések felől az irodalom- és kultúratudományos perspektívák irányába mozdultak el, és ezek metszetében teszik fel kérdéseiket, mint arra Esther Kilchmann is rámutat az irodalmi többnyelvűség elméleti kereteit problematizáló tanulmányában.³⁶ Ennek az interdiszciplináris szempontrendszernek a magyar szakirodalomban is megtaláljuk a nyomait, példaként lehet utalni Toldi Éva Oto Horvat regényeit tárgyaló tanulmányára,³⁷ melyben a szerző a transzlingválás meghatározásánál és értelmezésénél többek között szociolingvisztikai megközelítésre, Heltai János szövegére³⁸ támaszkodva bontja ki elemzését.

A magyar és a román irodalom prózaszövegei esetén annak lehetünk tanúi, hogy a művek jelentős része nem a bevándorlás következtében globalizálódó és többnyelvűvé váló társadalmi környezetet mutatja be, sokkal inkább a történetileg is többnyelvű, többkultúrájú – ennyiben lokális – terekre irányítja a figyelmet. Itt említhetjük többek között például a *Disco Titanic* (Radu Pavel Gheo), *Öregmama történetei* (Radu Ţuculescu), *Játszadózások kora* (Claudiu M. Florian), *Gyűlölet* (Papp Sándor Zsigmond), *A hóhér háza, Sokszor nem halunk meg* (Tompá Andrea), *Sortűz* (Király Farkas), *Senkiháza* (Vida Gábor), *A dögeltakarító* (Danyi Zoltán) című regényeket. Az ezekben megkonstruált terek lényegileg hol kisebb (például Kalotaszeg Ţuculescu regényében), hol tágabb (Erdély Vidánál vagy Floriannál, a Bánság Gheonál és Királynál, a Vajdaság Danyinál) régiókat reprezentálnak, és mindegyik szövegben többnyire az explicit többnyelvűség megjelenítése képezi a régiókonstrukció egyik lényeges

reprodukálják. Az összehasonlító olvasatok láthatóvá teszik, hogy a többnyelvűség bizonyos konfigurációi hogyan alakítják az egyes szövegeket, és hogyan formálódnak át bennük, és ami még fontosabb, hogyan teremtik meg és teremtik újra a nyelvet.” *Uo.*, 301.

- 36 Vö. „Ez a szándékosan tág definíció azt is világossá teszi, hogy az irodalom és a többnyelvűség kapcsolata egyrészt ugyanolyan átfogó, mint általában a nyelvvel való viszonya, másrészt pedig azt, hogy az irodalmi többnyelvűség mint kutatási téma a különböző tudományágak metszéspontjában lokalizálható. Ide tartozik a szociolingvisztika és a nyelvtörténet is, amennyiben az irodalmi többnyelvűség mindig kapcsolatban áll a történelmi és kulturális nyelvi folyamatokkal és helyzetekkel; az irodalomtudományok, mert a többnyelvűség irodalmi feldolgozása mindig több mint a szociolingvisztikai viszonyok pusztá mimetikus megjelenítése, és saját narratív, stílusztikai, retorikai és intertextuális eljárásainak szabályait követi, miközben szabályok nélkül is működhet, mivel az irodalmi többnyelvűség mindig az irodalom nyelvi munkájának és annak új kifejezési módokra való törekvésének része; a kultúratudományok, mivel az irodalom nyelvi munkája viszont nem elszigetelten zajlik a mindenkor társadalmi és politikai kontextustól, ugyanakkor nem is olvad teljesen bele azokba.” Esther Kilchmann, *Zur Theorie literarische Mehrsprachigkeit: Für einen strukturalistischen und poststrukturalistischen Lektürensatz = Literarische Mehrsprachigkeit und ihre Didaktik*, szerk. Nazli Hodaie – Heidi Rösch – Lisa Treiber, Narr Francke Attempto Verlag, Tübingen, 2024, 17–18.
- 37 Toldi Éva, *Transzkulturális tapasztalat és transzlingválás formalkötés Oto Horvat regényeiben*, *Hungarológiai Közlemények* 2022/2., 96–97.
- 38 Heltai János Imre, *Transzlingválás – elmélet és gyakorlat*, Gondolat, Budapest, 2020.

elemét. A többnyelvűség-reprezentációk ezekben az esetekben voltaképpen e régiók többkultúrájú voltát, ennek természetességét, történeti beágyazottságát viszik színre, és alapvetően nem a globalizáció perspektívájából körvonalazható mozgásdinamikák következményeként érthetjük/értelmezhetjük a jelenséget. Mindemellett – ha a történeti távlat aspektusát is figyelembe vesszük – akkor a többnyelvűség reprezentációjának jelenbeli (pontosabban az elmúlt harminc év irodalmi termését értve ez alatt) konjunktúrája a kelet-európai irodalmak egyfajta jelenségeként, eseményeként is érthető, hiszen a korábbi – például a 1945 és 1990 közötti – művekre ez korántsem volt jellemző. Ennyiben ennek a jelenségnek az előtérbe kerülése és felerősödése visszavezethet bennünket ahhoz a megállapításhoz, hogy a többnyelvűség megjelenítései a román, a magyar és a német irodalmakban az 1989/1990-es politikai és társadalmi változások jelölőjeként is érthetővé válnak.

Transzkulturális összekapcsolódások, transzkulturális szövegek

Úgy vélem, a referencialitás megjelenítéseinek felerősödése, mi több, konjunktúrája a Kelet-Európa-ábrázolásokat és egyúttal a kelet-európai irodalmakat tekintve tendenciának tekinthető. Értelmezésben ezek a tematikus és poétikai reprezentációk egyedi, de hasonló alakulástörténetet mutatnak, és a komparatív elemzés arra világíthat rá, hogy a referencialitás megjelenítésének igényét a társadalmi és társadalompolitikai kérdések motiválták. Ez együtt jár azoknak a prózaműfajoknak az erőteljesebb színrelépésével, melyek lehetővé teszik a fikció és nem-fikció problematizálását, az önéletrajzság, a dokumentarizmus megjelenítését, és poétikailag kifejezetten fontossá válik az elbeszélhetőség kérdéseinek akár metatextuális feltétele is. Ez utóbbi nem egyszerűen a posztmodern prózaszövegek korábbi hagyományához való visszanyúlásként interpretálható, hanem egyúttal a korabeli mediális környezet miméziseként (és kritikájaként) is megmutatkozik, gondoljunk itt Radu Pavel Gheo *Disco Titanic* című regényének filmes technikáira, vagy a rádiós hírek és beszámolók funkciójára Király Farkas *Sortűz* című regényében, melyek kiválóan egészítik ki és támasztják alá a többelbeszélőjű szövegnek az „igaz történetet” elbizonytalanító intencióját.³⁹ Mindez a magyar, a román és a német irodalom Kelet-Európa-reprezentációt illetően a komparatív elemzések terében tud megmutatkozni, mely interpretációk így látványosan szakítanak a nemzeti kultúra és irodalom perspektívájával, és ennek köszönhetően rámutathatnak a régióábrázolások sokszínűségére, a határt és határátlépést inszenizáló különböző nyelvű szövegek hasonlatosságaira és esetleges egyediségeire, továbbá az egyre hangsúlyosabban megjelenő többnyelvűség-ábrázolások jellegére, funkcióira és poétikai szerepére.

Míg a fentebbi hasonlóságok e három irodalom Kelet-Európa-reprezentációit tekintve kultúrákon átnyúló vagy átvívelő [az elemzésben ezeket összekötő] jellegzetességnek látszanak (már amennyiben a fogalmat és a jelenséget Wolfgang Welsch felfogása szerint a kultúrák közötti hálózatos összekapcsolódások megmutatkozásaként is értjük),⁴⁰ addig a többnyelvűség-ábrázolásokat a Welsch-féle felfogás hibriditásra

39 Minderről részletesebben: Vincze, *A referencialitás és fikcionalizálás transznacionális tapasztalata*.

40 Wolfgang Welsch, *Transkulturalität. Realität – Geschichte – Aufgabe*, new academic press, Wien, 2017, 12.

vonatkozó kitétele szerint érthetjük, mely szerint minden kultúra más kultúrákat is önmagába fogad.⁴¹ A kultúrák közötti talán leglátványosabb kapcsolat az irodalom vonatkozásában – a tematikus pontokon túl – a nyelvben történik, mégpedig a többnyelvűség irodalmi megjelenítései által. Az értelmezés a többnyelvűség színreviteleinek kategóriái (explicit és látens többnyelvűség), a megjelenítések különböző poétikai funkciói, az idegen nyelvű szövegelemek feloldásai mellett egyrészt a mindenkori szöveg poétikai struktúrájának többnyelvűség általi alakítását problematizálhatja, másrészt túllépve a pusztán irodalomtudományos kérdéssel felvetésen, kultúratudományos és szociológiai irányba is kiterjesztheti a kérdés horizontját. E transzkulturális szövegek, melyek jól látható módon viszik színre a nyelven keresztül a hibrid jelenségét, a többnyelvűség jellegzetessége mellett sok esetben azokat a tematikus csomópontokat is megjelenítik – természetesen eltérő hangsúlyokkal –, melyeket elsősorban a referencialitás fejezetében tárgyaltam. Ennyiben ezek a szövegek egyszerre sorolhatók a kultúrákon túli jelenségekhez és kapcsolhatók össze a nemzeti kultúra köréből kilépő komparatív értelmezés terében, és mindemellett a nyelven keresztül hibrid jellegük is megmutatkozik.

Ezen ponton szükségzerű visszatérni a tanulmány felütésében megidézett kulturális transferek fogalmához és gyakorlatához, továbbá a szintén a felvezetésben tárgyalt német, magyar és román irodalom- és kultúratudományos praxisához. Maga a transzkulturalizmus (vagy ha a német kifejezéshez jobban ragaszkodunk: transzkulturalitás) alapvetően olyan kulturális transzferjelenségként azonosítható be, mely egyszerre írja le a vizsgálat tárgyát, a kultúrát, ezen belül a produktumot, így magát a szöveget, és egyúttal kijelöli (néha már-már aktivista jelleggel) a vizsgálat elméleti kereteit és perspektíváját. Wolfgang Iser transzkulturális elmélete a német irodalomtudományban korántsem nyert akkora teret és visszhangot, mint amekkorát a magyar tudományosságban magáénak tudhat. A nem csupán leíró, hanem sokszor normatívként⁴² is érthető kultúrafelfogása – mint Michel Espagne mottóként választott idézetéből a fordításra vonatkozóan kiviláglott – a magyar diskurzusba történt és történő „átfordítása” során átalakult, és mivel a magyar irodalomra kevésbé jellemző a migrációs/bevándorló tematikák megjelenítése – már csak a társadalmi viszonyok vagy gyakorlatok hiánya okán sem –, a fogalom és az elméleti megközelítés gyakran a hajdan „határon túli magyar irodalomként” azonosított szövegek jelenkori leírásának új kereteként ismerhető fel.⁴³ Ez az értelmezésekben megfigyelhető jelenség a román irodalomról szóló diskurzusban is részben tetten érhető, amire példa a korábban idézett, a besszarábiai és román irodalom viszonyát tárgyaló tanulmány. Meglátásom szerint a probléma nem abban keresendő, hogy az itt említett elemzésekben tárgyalt szövegek ne hordoznának transzkulturális jegyeket, sokkal inkább abban, hogy nem csupán ezek a szövegek hordozzák vagy hordozhatják ezeket a jellegzetességeket,

41 Uo., 14.

42 Éppen ezt kritizálja Michaela Holdenried Welsch individuuum-felfogására utalva: „Ezen a ponton deskriptív koncepciója normatívvá válik, vagy ahogy Welsch szeretné, ha értelmeznék, ajánlássá”. Michaela Holdenried, *Interkulturelle Literaturwissenschaft. Eine Einführung*, J. B. Metzler, Berlin, 2022, 21.

43 Innen is érthetjük Magdalena Roguska-Németh megállapítását: „A transzkulturális kutatások a magyar nyelvű értelmezői közösségekben több tudományos központhoz is köthetők, amelyek közül a határon túliak járnak élen.” Roguska-Németh, *l. m.*, 4.

továbbá mindez még nem feltétlenül jelenti minden esetben a nemzeti irodalom diskurzusából való kilépést. És mindebből a logikából és gondolatmenetből bontakozhat ki az a további megjegyzés, miszerint a transzkulturális jellegzetességek hálózatainak és a transzkulturális szövegek példáinak komparatív interpretációit szükségszerűen azokon a mindenkori kelet-európai nyelveken is meg kellene szólaltatnunk és mutatnunk, melyek ezen elemzésekben előtérbe kerültek és kerülnek, hiszen így nyílna meg az a konstruktív párbeszéd, mely kilép a nemzeti diskurzus nyelvi korlátai közül.

